

as the effective operation of university psychological services provided to increase the number of its employees.

The prospects of further researches we see in the deep analysis of structure of self-understanding and self-attitude, and also in research of self-interest as a motivational component of self-understanding.

Key words: *personality, potential, self-awareness, self-esteem, self-understanding, self-attitude, self-interest, self-respect, self-acceptance, self-regulation.*

УДК 37.026:37.041:37.04(043.5)

Є. Д. Харькова

Сумський державний педагогічний
університет імені А. С. Макаренка

РОЛЬ НАВЧАЛЬНО-ПІЗНАВАЛЬНОЇ ЕВРИСТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОМУ ПРОЦЕСІ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

У статті розглядаються поняття та структура навчальної діяльності, навчально-пізнавальної діяльності, евристичної діяльності та навчально-пізнавальної евристичної діяльності, а також з'ясовано, що розвиткові учня сприяє лише та навчальна діяльність, яка має цілісний характер, тобто систему взаємопов'язаних компонентів: розкрито мотиви, навчальні цілі, навчальні дії, дії контролю й оцінки.

Ключові слова: *навчальна діяльність, навчально-пізнавальна діяльність, евристична діяльність, навчально-пізнавальна евристична діяльність, навчальні цілі, навчальні дії, дії контролю.*

Постановка проблеми. У концепції сучасної освіти особливо наголошується на проблемі активізації навчально-пізнавальної діяльності молодших школярів у навчально-виховному процесі. Якщо припустити, що навчальний процес – це складна організована діяльність із розв'язування навчальних задач, то зрозуміло, що від учня вимагаються спеціальні вміння й навички організації пошуку розв'язків таких задач. Тому в роботі майбутнім учителям слід звернутися до навчально-пізнавальної евристичної діяльності, яка формує творчо мислячу особистість дитини, розвиває в неї стійкий інтерес до знань, потребу в їх самостійному пошуку.

Аналіз актуальних досліджень. Результати аналізу наукових праць виявили багато досліджень, присвячених проблемі активізації навчально-пізнавальної діяльності молодших школярів, зокрема праці Ш. Амонашвілі, Ю. Бабанського, В. Давидова, М. Данилова, Д. Ельконіна, Л. Занкова, О. Киричука, А. Коломієць, О. Савченко, Г. Тарасенко, Т. Шамової, Г. Щукіної та інших. Проблемою впровадження евристичної діяльності в навчально-виховний процес займалися такі науковці, як В. Андреев, М. Бурда, Ю. Колягін, Ю. Кулюткін, Д. Пойя, Г. Саранцев, О. Скафа, В. Соколов, М. Лазарев, Л. Фрідман, А. Хуторський та інші.

Проведений аналіз робіт вищезазначених авторів вказує на те, що для активізації навчально-пізнавальної діяльності молодших школярів евристична діяльність майже не застосовується.

Тому постає завдання розглянути поняття навчальної діяльності, навчально-пізнавальної діяльності, евристичної діяльності та навчально-пізнавальної евристичної діяльності (НПЕД), проаналізувати їх структуру та на основі проведеного аналізу сформулювати визначення навчально-пізнавальної евристичної діяльності молодших школярів.

Мета статті – проаналізувати поняття та структуру навчальної діяльності, навчально-пізнавальної діяльності, евристичної діяльності та навчально-пізнавальної евристичної діяльності, сформулювати визначення НПЕД молодших школярів та визначити її особливості.

Досягненню мети й вирішенню поставлених завдань сприяло використання комплексу **методів дослідження**: *теоретичних* – аналіз філософської, психолого-педагогічної та методичної літератури для порівняння й зіставлення різних поглядів на досліджувану проблему, розгляду теоретичних питань із метою визначення поняттєво-категорійного апарату; *емпіричних* – обсерваційні методи (спостереження, самоспостереження, самооцінка); педагогічний експеримент для перевірки гіпотези дослідження.

Виклад основного матеріалу. Провідною діяльністю молодших школярів стає навчальна діяльність, яка з першим кроком до школи опосередковує систему їхніх стосунків із навколишнім світом. Але мине чимало часу, поки учні опанують її. Це не відбувається стихійно, як під час оволодіння грою, а потребує великих особистісних зусиль і допомоги педагога.

А. В. Хуторський зазначає, що навчальна діяльність є діяльністю із самозміни, її продуктом є ті зміни, що відбулися в процесі її виконання в самому суб'єкті [7].

Під навчальною діяльністю ми розуміємо діяльність учнів, результатом якої є розвиток особистості, інтелекту, здібностей, засвоєння знань, оволодіння вміннями й навичками.

У структурі навчальної діяльності В. Давидовим виділяються основні три компоненти: 1) мотиви й навчальні завдання, 2) навчальні дії; 3) дії контролю та оцінювання [3].

Специфічні особливості навчальної діяльності пов'язані, передусім, із засвоєнням молодшими школярами теоретичних знань. Під час виконання навчальних завдань дії учнів спрямовані на оволодіння загальними способами орієнтування у відношеннях між відомими та невідомими величинами, явищами, складовими предметів, ситуацій, процесів тощо. Дії контролю та оцінки дають їм змогу перевірити правильність виконання навчальних дій, оцінити успішність розв'язання всього навчального завдання.

Навчальна діяльність у початкових класах підпорядкована певним закономірностям. Одна з них полягає в тому, що весь процес викладання відбувається у формі розгорнутого представлення учням головних компонентів навчальної діяльності, до якої вони активно залучаються.

Відбувається навчальна діяльність у навчальній ситуації, детальне розкриття вчителем особливостей якої (труднощів розв'язання конкретно-практичних завдань, необхідності пошуку загального способу їх аналізу) та її ролі є однією із суттєвих умов розвитку пізнавальної активності учнів, їхнього інтересу до навчання.

Систематичне включення школярів у навчальні ситуації починається вже з першого класу, але вміння самостійно ставити перед собою навчально-теоретичні завдання формується значно пізніше. Виявляється воно в намаганні учнів, які отримали серію конкретно-практичних завдань, знайти загальний спосіб їх розв'язання, а не розв'язувати кожне з них окремо. Як правило, вони знаходять цей спосіб, аналізуючи одне-два завдання, прагнучи з'ясувати їх загальні зв'язки та умови. В умінні перетворювати конкретно практичні завдання в навчально-теоретичні, що забезпечує розв'язування типових задач, пошук ефективних способів розв'язування нетипових задач, виявляється найвищий рівень розвитку навчальної діяльності молодших школярів.

Згідно з теорією поетапного формування розумових дій, розробленою П. Гальперінім [2], виділяють три основних типи орієнтовної основи дій.

Перший тип орієнтування – учням дається зразок дій і називається їх результат, але без вказівок, як виконувати ці дії. Учитель, який працює за цим типом, програмує багато помилок учнів у діях, які виконуються. Тому йому доводиться більше займатися перенавчанням, доучуванням, ніж правильним навчанням.

Другий тип орієнтування – учням даються всі вказівки, як правильно виконувати дії або завдання, тобто дається готовий алгоритм дії. При дотриманні вказівок алгоритму навчання відбувається без великої кількості помилок і швидше, ніж у випадку першого типу орієнтування.

Третій тип орієнтування передбачає навчання не стільки способу дій у конкретній ситуації, скільки аналізу ситуації. Учитель спеціально організовує з учнями поглиблений аналіз виконання завдання: вони самостійно складають узагальнену схему або алгоритм розв'язування. Учитель вибирає типову опорну задачу або два завдання з того чи іншого класу задач, розв'язуванню яких треба навчити учнів, та залучає їх до виконання конкретного завдання. Після цього аналізується процес розв'язування, виділяються істотне й неістотне в розв'язуванні, в умові задачі, складається алгоритм або правило-орієнтир. Це надає можливість учням усвідомити особливості класу завдань і принцип варіації несуттєвого. Останнє дає можливість перенести спосіб розв'язування в нові умови.

Як зазначає А. П. Тряпицина: «...тип учіння визначає і тип розвитку». Школа повинна прагнути використовувати третій тип орієнтовної основи дій, тільки він веде до розвитку теоретичного мислення, дозволяє проникнути в сутність явищ [6].

У навчальній діяльності учень свідомо ставить перед собою ті самі цілі, які стоять у даний час перед школою, тобто зрештою виховати себе всебічно розвиненою та соціально зрілою особистістю. Таку діяльність називають навчально-пізнавальною діяльністю.

Навчально-пізнавальна діяльність починає формуватися в учнів з перших днів занять у школі. Завершується формування повноцінної навчально-пізнавальної діяльності зазвичай до 6–7 класу. Встановлено, що головними принципами формування такої навчальної діяльності є:

- науково-теоретичний зміст навчальних предметів;
- відповідні змісту структура, методи й форми організації навчання;
- поступова передача учням для самостійного виконання окремих елементів навчальної діяльності;
- широке використання в процесі навчання колективних форм навчальної роботи учнів.

Про ступінь сформованості в учнів навчально-пізнавальної діяльності свідчать такі показники:

- ступінь домінування в мотивації навчання навчально-пізнавальних мотивів;
- потреба й уміння учнів розрізняти у своїй навчальній роботі її конкретні результати та способи виконання; загальні способи дій, загальні схеми досліджуваних понять.

Таким чином, розглядаючи теорію діяльнісного підходу до навчання, слід зазначити, що навчання й розвиток учнів відбуваються тільки в процесі навчально-пізнавальної діяльності, різновидом якої є навчально-пізнавальна евристична діяльність.

Ураховуючи вікові особливості молодших школярів, важливо відзначити, що нерідко перед ними виникають такі ситуації, коли виявляється конфлікт між умовами та вимогами певної діяльності. Учні мають виконати певну сукупність дій, розв'язати ту чи іншу задачу, проте наявні умови не підказують їм способу розв'язування цієї задачі і весь арсенал минулого досвіду не містить ніякої готової схеми, яка була б придатна для даних умов. Щоб знайти вихід із подібної ситуації, дітям необхідно створити нову стратегію діяльності, тобто здійснити акт творчості. Таку ситуацію називають зазвичай *проблемною*, а психічний процес, за допомогою якого розв'язується проблема, виробляється нова стратегія, виявляється щось нове, що має назву *продуктивного мислення* або *евристичної діяльності*.

Евристична діяльність включає в себе як логічні, так і нелогічні, наприклад, інтуїтивні засоби й фантазію. Перші мають нормативний (алгоритмічний) характер, другі – індивідуальну психологічну основу. Алгоритмізація та інтуїція – дві складові евристичної діяльності, загальний результат якої може мати як ту, так і іншу спрямованість.

З'ясуємо відмінність понять «творча діяльність» і «евристична діяльність». Під творчою діяльністю, або творчістю, зазвичай розуміють «діяльність, результатом якої є створення нових матеріальних і духовних цінностей».

Евристична діяльність – більш широке поняття, ніж творча діяльність, оскільки включає в себе:

- самі творчі процеси щодо створення кінцевого продукту;
- пізнавальні процеси, неминучі й необхідні для супроводу творчості;
- організаційні, методологічні, психологічні та інші процеси, які забезпечують творчу і пізнавальну діяльність [4].

Іншими словами, як зазначає А. Хуторський [8], евристична діяльність включає не лише творчу діяльність, а й метатворчу (від грец. «meta» – стоїть за), тобто когнітивну та методологічну діяльності, які «стоять за» творчістю і забезпечують її реалізацію.

До різновидів евристичної діяльності науковці відносять евристичну наукову діяльність, евристичну винахідницьку діяльність, навчально-пізнавальну евристичну діяльність.

А. Хуторський визначає евристичну навчальну діяльність як діяльність, метою якої є участь учня у конструюванні всіх елементів власної освіти: мети, змісту, оптимального вибору форм і методів навчання, індивідуальної траєкторії освоєння освітніх областей [8].

НПЕД спрямована на виконання евристичних завдань. Саме останні разом із системою евристик, евристичними приписами, правилами-орієнтирами, евристико-дидактичними конструкціями тощо і становлять її зміст. Об'єктивно евристики найчастіше можуть бути виражені у формі пере формулювань навчальних проблем, навідних евристичних питань, вказівок-порад, засобів наочності, аналогій, які або знижують важкість проблеми до відповідного рівня творчого розвитку учнів, або створюють сприятливі умови для «мікронавчання» й «мікророзвитку», розширюючи тим самим зону найближчого розвитку до відповідного рівня важкості навчальної проблеми [4].

Головна мета застосування різного виду евристик – створити сприятливі дидактичні умови для самореалізації учнів «при відкритті» й засвоєнні нових знань, умінь.

Операційно-процесуальна сторона НПЕД характеризується тим, що, як і будь-який вид діяльності, вона складається з певної системи дій.

Термін «спосіб дії» у психолого-педагогічній літературі трактується по-різному. А. Матюшкін вважає, що «спосіб дії» складається із системи операцій, за допомогою яких здійснюється перетворення предмету діяльності для досягнення мети, ... способи дії визначаються особливостями предмету, цілей, способів і умов дії» [5].

Д. Ельконін і В. Давидов під способами дії розуміють систему операцій, які призначені для розкриття й виявлення тих властивостей і якостей предмета, щодо якого здійснюється його практичне перетворення [3].

Виходячи з цього, можна зробити висновок, що операційний аспект НПЕД – це система способів дій, оволодіння якими визначає сформованість умінь учнів.

Евристична діяльність як будь-який інший вид навчальної діяльності має пізнавальний характер.

Отже, операційно-процесуальна сторона НПЕД є процесом дослідження, який повністю або частково включає в себе перераховані вище етапи, у ході яких учні використовують евристичні прийоми та методи, опановуючи при цьому навчальні пошукові й евристичні вміння, які визначаються вищеназваними етапами дослідження.

Опираючись на проведений аналіз можна визначити найважливіші особливості НПЕД молодших школярів:

- НПЕД треба розглядати як систему, що містить дві підсистеми: діяльність учня зі створення власних освітніх продуктів та діяльність учителя, метою якої є допомога учням співвідносити власну освітню продукцію з культурно-історичними аналогами;

- предметом НПЕД є досвід учня, який утворюється за наявності суб'єктивної проблеми, подолання якої зумовлює внутрішні приращення суб'єкта діяльності;

- НПЕД необхідно розуміти як діяльність продуктивну, у процесі якої учень «відкриває» нові знання та способи їх здобуття;

- зміст НПЕД обумовлений особистісними мотивами, цілями й особливостями учня;

- розвиткові учня сприяє лише та навчальна діяльність, яка має цілісний характер, тобто систему взаємопов'язаних компонентів: мотивів, навчальних цілей, навчальних дій, дій контролю й оцінки. Що стосується НПЕД, то крім даних компонентів додаються: змістовий, операційно-процесуальний, мотиваційний, організаційний, методологічний компоненти, а також цілі, продукти, способи й завдання;

- НПЕД дозволяє розвивати евристичні вміння й навички учнів;

- НПЕД направляється евристичною стратегією, що складається з евристичних операцій і регулюється евристичними правилами.

Визначені особливості дають нам змогу сформулювати визначення НПЕД молодших школярів. Отже, навчально-пізнавальна евристична діяльність – це продуктивна діяльність учнів, спрямована на «відкриття» нових знань та способів їх здобуття, на формування пізнавальних мотивів та евристичних умінь і навичок, процес якої керується педагогом за допомогою евристичних методів, прийомів і засобів.

Висновок. Розглянувши поняття та структуру навчальної діяльності, навчально-пізнавальної діяльності, евристичної діяльності та навчально-пізнавальної евристичної діяльності, ми дійшли висновку, що розвиткові учня сприяє лише та навчальна діяльність, яка має цілісний характер, тобто систему взаємопов'язаних компонентів – мотивів, навчальних цілей, навчальних дій, дій контролю й оцінки. На нашу думку, НПЕД краще забезпечує розвиток молодшого школяра, оскільки крім компонентів, властивих навчальній діяльності, додаються змістовий, операційно-процесуальний, мотиваційний, організаційний, методологічний компоненти, а також цілі, продукти, способи й завдання. На основі проведеного аналізу визначено поняття й особливості навчально-пізнавальної евристичної діяльності молодших школярів, які ми будемо застосовувати в своєму подальшому дослідженні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Амонашвили Ш. А. Воспитательная и образовательная функция оценки учителя школы: экспериментально-педагогическое исследование / Ш. А. Амонашвили. – М. : Педагогика, 1984. – 297 с.
2. Гальперин П. Я. Управление познавательной деятельностью учащихся / П. Я. Гальперин, Н. Ф. Талызина. – М. : Педагогика, 1992. – 262 с.
3. Давыдов В. В. Содержание и структура учебной деятельности школьников / В. В. Давыдов // Формирование учебной деятельности школьников / под ред. В. В. Давыдова, И. Ломпшера, А. К. Марковой. – М. : Педагогика, 1982. – С. 10–21.
4. Лазарев М. О. Технология эвристично-модульного навчання / М. О. Лазарев // Педагогічні науки : зб. наук. праць. – Ч. 1. – Суми : СумДПУ ім. А.С. Макаренка, 2004. – С. 425–436.
5. Матюшкин А. М. Проблемные ситуации в мышлении и обучении / А. М. Матюшкин. – М. : Педагогика, 1972. – 208 с.
6. Тряпицына А. П. Организация творческой учебно-познавательной деятельности школьников : учеб. пособие / А. П. Тряпицына. – Ленинград : ЛГПИ, 1989. – 92 с.
7. Хуторской А. В. Эвристическое обучение: теория, методология, практика / А. В. Хуторской. – М. : Международная педагогическая академия, 1998. – 266 с.
8. Хуторской А. В. Эвристический тип образования: результаты научно-практического исследования / А. В. Хуторской // Педагогика. – 1999. – № 7. – С. 15-22.

РЕЗЮМЕ

Харькова Є. Д. Роль учебно-познавательной эвристической деятельности в учебно-воспитательном процессе начальной школы.

В статье рассматриваются понятие и структура учебной деятельности, учебно-познавательной деятельности, эвристической деятельности и учебно-познавательной эвристической деятельности, а также выяснено, что развитию ученика способствует лишь та учебная деятельность, которая имеет целостный характер, система взаимосвязанных компонентов; раскрыты мотивы, учебные цели, учебные действия, действия контроля и оценки.

Ключевые слова: учебная деятельность, учебно-познавательная деятельность, эвристическая деятельность, учебно-познавательная эвристическая деятельность, учебные цели, учебные действия, действия контроля.

SUMMARY

Har'kova E. The role of the educational-cognitive heuristic activity in the educational process of primary school.

The definitions and structure of educational activity, educational-cognitive activity, heuristic activity and educational-cognitive heuristic activity are examined in the article, and also it is found out, that only educational activity which has integral character is instrumental in development of a student, and represents a system of interdependent components: reasons, educational aims, educational actions, actions of control and estimation.

Specific features of educational activity are those associated with the assimilation of junior pupils' theoretical knowledge. During the execution of learning tasks the actions of aimed at mastering general ways of orientation in the relations between known and unknown quantities, phenomena, components of objects, situations, processes and the like. Action monitoring and evaluation give them the opportunity to check the correctness of the implementation of the training action, evaluate the success of somebody's entire academic tasks.

Learning activities in primary school is subject to certain laws. One of them is the fact that all teaching takes place in the shape of a detailed presentation to the pupils' of the major components of the learning activities in which they actively engage.

In academic work, the pupil consciously sets him/herself the same goals as are currently in front of the school that is ultimately educate oneself to a fully developed and socially mature person. This is called the educational-cognitive activity.

The educational-cognitive activity begins to form in pupils from the first days at school. The formation of a full-fledged educational-cognitive activity usually ends at the 6–7 class.

In author's opinion educational-cognitive heuristic activity better ensures the development of the junior pupils, because in addition to the components inherent in the educational activity are attached: substantive, operational and procedural, motivational, organizational, methodological components, as well as the objectives, products, and methods. On the basis of the analysis are defined the concept and characteristics of educational-cognitive heuristic activity of junior schoolchildren, which we will use in our further study.

Key words: educational activity, educational-cognitive activity, heuristic activity, educational-cognitive heuristic activity, educational aims, educational actions, actions of control.

УДК 130.1:37.018.1

І. М. Щербакова

Сумський державний педагогічний
університет імені А. С. Макаренка

ДУХОВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ

У статті здійснено теоретичний аналіз духовного потенціалу сімейного виховання. Подано базові поняття, що розкривають сутність складових елементів духовного потенціалу сімейного виховання.

Сутнісний зміст запропонованого психологічного аналізу досліджуваного феномену зводиться до авторського концепту, відповідно до якого духовний потенціал сімейного виховання визначається неповторними душевно-духовними характеристиками сім'ї, і є визначальною умовою формування відчуття духовної цілісності та духовної стійкості особистості, запорукою її повноцінного розвитку.

Ключові слова: духовність, потенціал, духовний потенціал, сім'я, сімейне виховання, духовний потенціал сімейного виховання.